

ગુજરાત મેં પ્રસ્તાવિત કલ્પસર પરિયોજના કા જલ ઉપલબ્ધતા અધ્યયન

*પુષ્પેંદ્ર કુમાર અગ્રવાલ **મનમોહન કુમાર ગોયલ

1.0 ભૂમિકા

ઘરેલૂ ઉપયોગોં, ખાદ્યાન્ન ઉત્પાદન, ઔદ્યોગિક એવં આર્થિક વિકાસ એવં અન્ય સામાન્ય અનુપ્રયોગોં કે લિએ જલ અત્યધિક મહત્વપૂર્ણ હૈ। દેશ મેં પ્રાપ્ત હોને વાલી વર્ષા કે સ્થાનિક એવં કાલિક રૂપ સે પરિવર્તનીય હોને કે કારણ દેશ કે વિભિન્ન ભાગોં મેં પ્રાપ્ત વર્ષા કી માત્રા મિન્-મિન પાઈ જાતી હૈ। વર્ષા કી ઇસ પરિવર્તનીયતા કે કારણ દેશ કે અધિકાંશ ભાગોં મેં સમાન સમયાંતરાલ પર જનમાનસ કો સૂખે એવં બાઢ કી વિભીષિકા કા સામના કરના પડેલું હૈ, જો કી દેશ કી એક જ્વલંત એવં ભીષણ સમસ્યા હૈ। ઇસ સમસ્યા કે સમાધાન હેતુ યા આવશ્યક હૈ કી ઉપલબ્ધ જલ કે ઉપયુક્ત પ્રબંધન દ્વારા જલ કા ઈષ્ટતમ ઉપયોગ કિયા જાએ। વૃહત્ત બાંધોં કે નિર્માણ દ્વારા જલ સંચયન, જલ કે ઈષ્ટતમ ઉપયોગ હેતુ એક શ્રેષ્ઠ જલ પ્રબંધન હૈ જિસમે નદિયોં પર વૃહત્ત બાંધોં કે નિર્માણ દ્વારા જલાશય મેં એકત્રિત જલ કા પ્રયોગ આવશ્યકતા કે સમય કિયા જા સકતા હૈ।

પ્રસ્તુત પ્રપત્ર મેં પેયજલ એવં સિંચાઈ કી આવશ્યકતા કો પૂર્ણ કરને કે લિએ ગુજરાત રાજ્ય કે સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર મેં પ્રવાહિત હોને વાલી વિભિન્ન નદિયોં જૈસે સાબરમતી, માહી, ધાધર, નર્મદા એવં સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર મેં પ્રવાહિત હોને વાલી અનેકોં છોટી નદિયોં કે સમુદ્ર મેં વ્યર્થ જાને વાલે અતિરિક્ત જલ કો એકત્રિત કરને કે લિએ કલ્પસર પરિયોજના પ્રસ્તાવિત હૈ। યા પરિયોજના ગુજરાત સરકાર કી એક મહત્વ કાંશી પરિયોજના હૈ, જો પૂર્ણ હોને પર સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર કે જનમાનસ કો ઘરેલૂ ઉપયોગોં, પેયજલ કી આવશ્યકતા કો પૂર્ણ કરને કે સાથ-સાથ સિંચાઈ એવં ઔદ્યોગિક વિકાસ કે ક્ષેત્ર મેં લાભકારી સિદ્ધ હોગી। ઇસ પરિયોજના કે પૂર્ણ હોને પર ગુજરાત કે સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર કો જલ સંકટ સે મુક્ત કિયા જા સકેગા।

2.0 પ્રસ્તાવના

ખંભાત કી ખાડી ગુજરાત રાજ્ય મેં દો વૃહત્તમ ખાડીયોં મેં સે એક હૈ। યા ખાડી મધ્ય એવં દક્ષિણ ગુજરાત એવં દક્ષિણ પ્રાયદીપીય ક્ષેત્ર સે આચ્છાદિત હૈ। સાબરમતી, માહી, ધાધર, નર્મદા એવં સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર મેં પ્રવાહિત હોને વાલી અનેકોં છોટી નદિયોં કે જલ વ્યર્થ હી સમુદ્ર મેં પ્રવાહિત હો જાતા હૈ। અત: યા આવશ્યકતા મહસૂસ કી જા રહી હૈ કી ઉપયુક્ત જલ પ્રબંધન દ્વારા ઇન નદિયોં કે જલ કા ઈષ્ટતમ ઉપયોગ કિયા જાએ। ગુજરાત સરકાર કે નર્મદા એવં જલ સંસાધન વિકાસ સંસ્થાન દ્વારા ખંભાત કી ખાડી કે વિકાસ હેતુ 1995 મેં એક પરિયોજના કો પ્રસ્તાવિત કિયા ગયા જિસે ઉસ સમય કલ્પસર પરિયોજના કે નામ સે જાના ગયા।

કલ્પસર પરિયોજના ગુજરાત સરકાર કી મહત્વાકાંશી પરિયોજનાઓં મેં સે એક હૈ। કલ્પસર કી શાદ્દિક અર્થ હૈ ઝીલ, જો માનવ કી સમસ્ત ઇચ્છાઓં કી પૂર્તિ કરતી હૈ। કલ્પસર શબ્દ હિન્દૂ પુરાણ કલ્પવૃક્ષ સે લિયા ગયા હૈ। ઇસ પરિયોજના કે અંતર્ગત ગુજરાત રાજ્ય કે દક્ષિણી ભાગ મેં સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર મેં સમુદ્ર મેં વ્યર્થ પ્રવાહિત હોને વાલે વિભિન્ન નદિયોં જૈસે સાબરમતી, માહી, ધાધર, નર્મદા એવં સૌરાષ્ટ્ર કી અન્ય છોટી નદિયોં કે અતિરિક્ત જલ કે ઉપયુક્ત પ્રબંધન દ્વારા ઇસ અતિરિક્ત જલ કે ઈષ્ટતમ ઉપયોગ હેતુ કલ્પસર પરિયોજના કો પ્રસ્તાવિત કિયા ગયા હૈ।

ઇસ પરિયોજના કે અંતર્ગત સ્વચ્છ જલ કે એક વિશાળ જલાશય કી સ્થાપના કે લિએ ખંભાત કી ખાડી પર કલ્પસર પરિયોજના કે અંતર્ગત એક બાંધ કે નિર્માણ કી પરિકલ્પના કી ગઈ હૈ। પરિયોજના કી કુલ લાગત લગભગ 55,000 કરોડ રૂપએ આકલિત કી ગઈ હૈ। ઇસ પરિયોજના કે અંતર્ગત 2,000 વર્ગ કિલો મીટર ક્ષેત્ર મેં જલ સંચયન કિયા જા સકેગા જિસકી માત્રા ગુજરાત રાજ્ય મેં ઉપલબ્ધ સમસ્ત વૃહત્ત, મધ્યમ એવં લઘુ જલાશયોં મેં સંચિત જલ સે અધિક હોગી। કલ્પસર જલાશય મેં એકત્રિત કિએ જા સકને વાલે જલ કી માત્રા સરદાર સરોવર બાંધ મેં એકત્રિત કિએ જાને વાલે જલ સે લગભગ તીન ગુના અધિક હોગી। યા આંકલન કિયા ગયા હૈ કી ઇસ પરિયોજના કે નિર્માણ સે લગભગ 10,000 એમસીએમ અતિરિક્ત સ્વચ્છ જલ સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર કે

રાષ્ટ્રીય જલ વિજ્ઞાન સંસ્થાન, રૂડકી

*વૈજ્ઞાનિક 'બી'

**વૈજ્ઞાનિક 'જી'

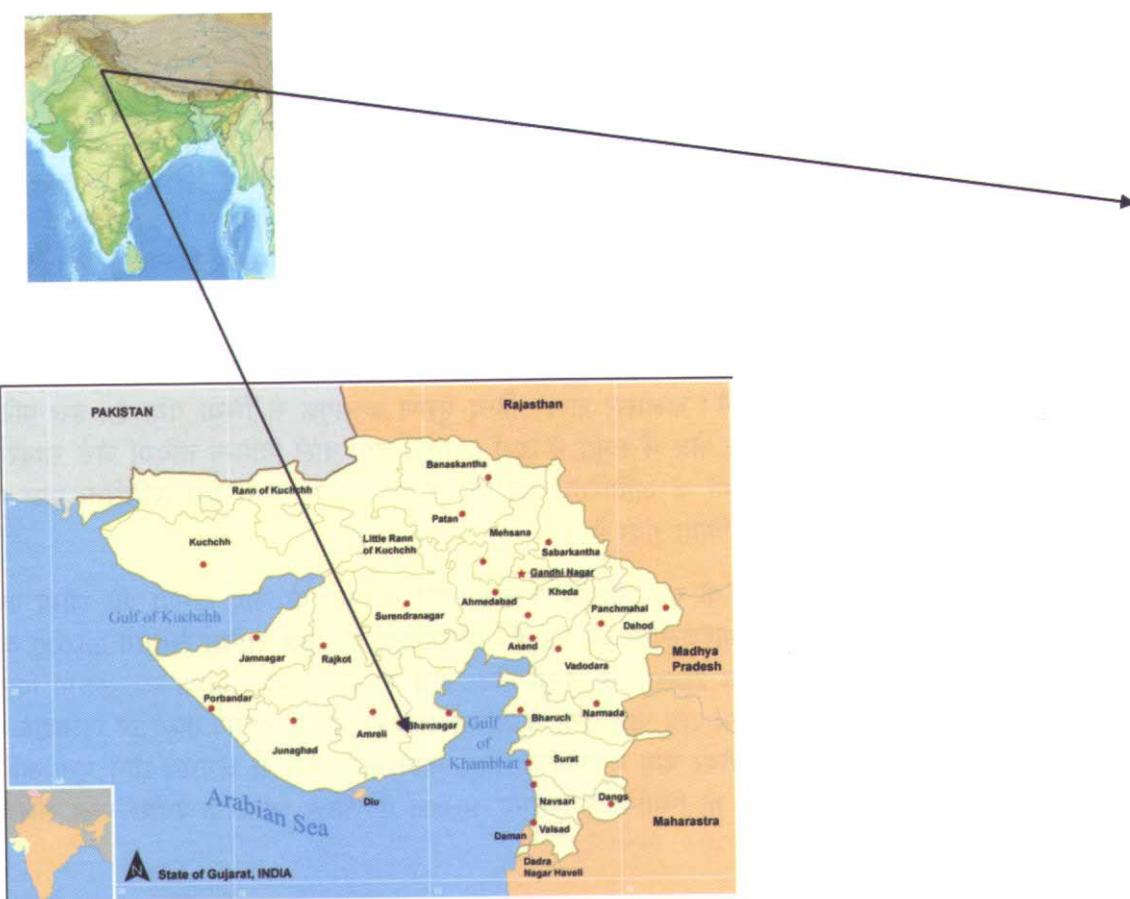
जन मानस को जलापूर्ति एवं सिंचाई हेतु उपलब्ध हो सकेगा। इसके अतिरिक्त इस बाँध के ऊपर एक दस लेन सड़क का लिंक भी बनाया जाएगा जो भावनगर में घोघा और भरुच जिले के हंसोत को आपस में जोड़ेगा तथा सौराष्ट्र और दक्षिण गुजरात के बीच की दूरी को लगभग 225 किमी कम कर देगा।

इस परियोजना के अन्य लाभों में भूमि उद्धार एवं मत्स्य विकास भी सम्मिलित हैं। परियोजना के निर्माण से 1,100 वर्ग किलोमीटर अनुपयोगी लवणीय भूमि का उपयोग कृषि के लिए किया जा सकेगा। इसके अतिरिक्त इस परियोजना के निर्माण से लगभग 5,880 मेगावाट क्षमता का एक ज्वारीय विद्युत उत्पादन घर स्थापित होगा। परियोजना के निर्माण से 3,00,000 हेक्टेएर भूमि सिंचित की जा सकेगी तथा 1.3 करोड़ लोगों को घरेलू उपयोगों के लिए लगभग 1,400 एम्सीएम जल उपलब्ध हो सकेगा।

3.0 अध्ययन क्षेत्र

3.1 कल्पसर परियोजना

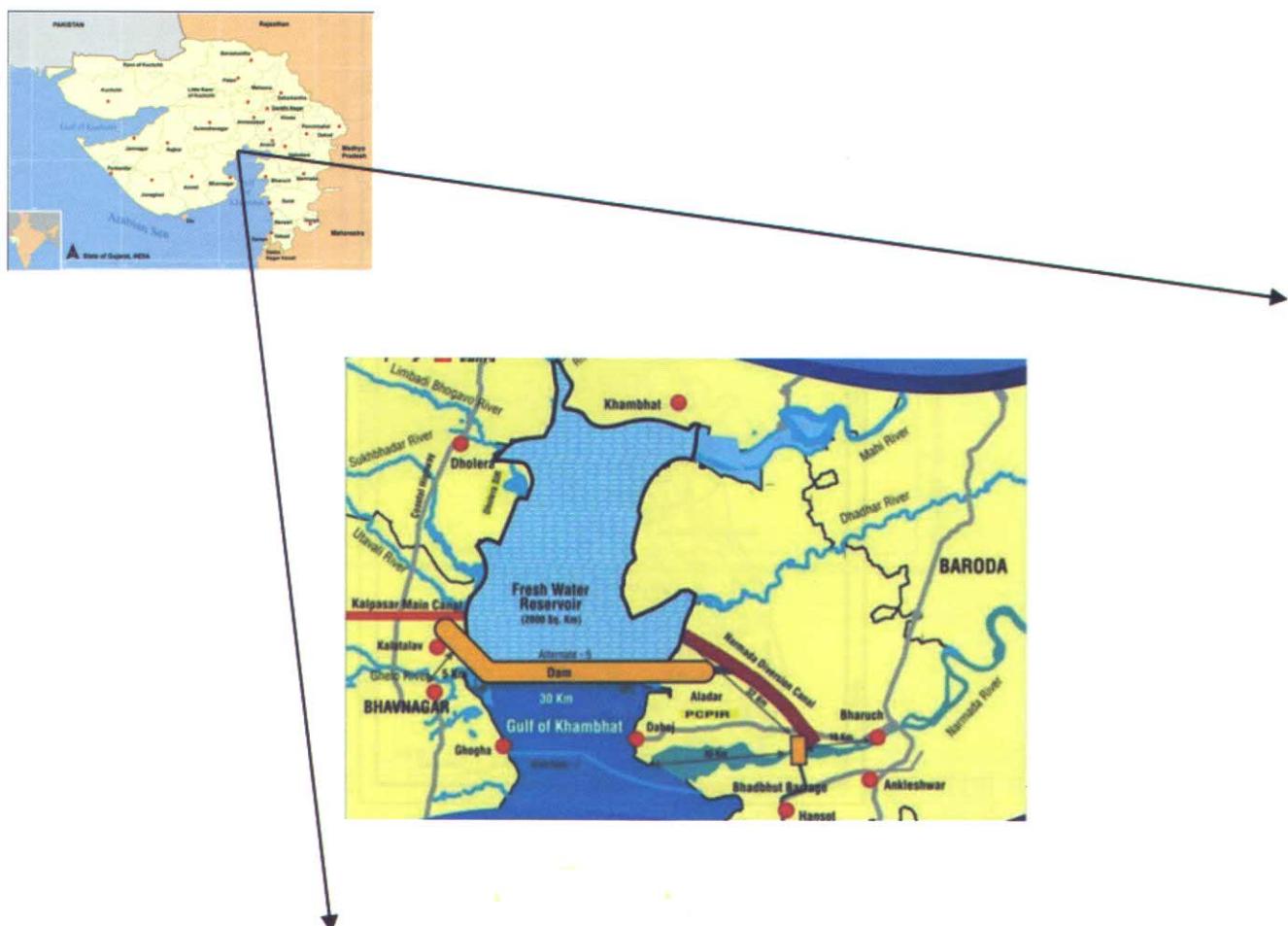
कल्पसर परियोजना के अंतर्गत खंभात की खाड़ी पर एक बांध के निर्माण किया जाना प्रस्तावित है। इस बांध के निर्माण के पश्चात बांध के प्रतिप्रवाह में 2000 वर्ग किलोमीटर क्षेत्र में स्वच्छ जल के एक विशाल जलाशय की स्थापना होगी। इस परियोजना के अंतर्गत गुजरात राज्य के दक्षिणी भाग में सौराष्ट्र क्षेत्र में समुद्र में व्यर्थ प्रवाहित होने वाली विभिन्न नदियों जैसे साबरमती, माही, धाघर, नर्मदा एवं सौराष्ट्र की अन्य छोटी नदियों के अतिरिक्त जल के उपयुक्त प्रबंधन द्वारा इस अतिरिक्त जल के ईष्टतम उपयोग किया जाना प्रस्तावित है। यह आंकलन किया गया है कि इस परियोजना के निर्माण से लगभग 10,000 एम्सीएम अतिरिक्त स्वच्छ जल सौराष्ट्र क्षेत्र के जन मानस को जलापूर्ति, सिंचाई एवं अन्य उपयोगों के लिए प्राप्त हो सकेगा। इसके अतिरिक्त इस बांध के ऊपर एक दस लेन सड़क का लिंक भी बनाया जाएगा जो सौराष्ट्र और दक्षिण गुजरात के बीच की दूरी को बहुत कम कर देगा। इस परियोजना के अन्य लाभों में भूमि उद्धार एवं मत्स्य विकास भी सम्मिलित हैं। चित्र-1 में गुजरात राज्य में अध्ययन क्षेत्र (खंभात की खाड़ी) को दर्शाया गया है।

चित्र-1: गुजरात राज्य में खंभात की खाड़ी का अवलोकन

ઇસ પરિયોજના કે અંતર્ગત નર્મદા, ધાધર, માહી, સાબરમતી, તથા સૌરાષ્ટ્ર કી પાંચ છોટી નદિયોં (સુખભાદર, વાધવન, ભોગાવો, લિમડી ભોગાવો, ઉતાવલી એવં કેરી) સે પ્રાપ્ત જલ કો એકત્રિત કરને કે લિએ પ્રસ્તાવિત બાંધ કી કુલ લંબાઈ લગભગ 60 કિલોમીટર હોગી જિસમાં સે બાંધ કા 29 કિલોમીટર લંબા ભાગ ખાડી મેં 20 કિલોમીટર લંબા ભાગ પશ્ચિમી તટ પર તથા 11 કિલોમીટર લંબા ભાગ પૂર્વી તટ પર નિર્મિત કિયા જાએગા। યાં બાંધ પૂર્વી તટ પર બાંધ કો ભરૌચ જિલે કે અલાવર નામક સ્થળ સે તથા પશ્ચિમી તટ કો ભાવનગર જિલે કે કલાતલવ નામક સ્થળ સે જોડેગા। ઇસ બાંધ મેં ઝીલ કા જલ ધાધર, માહી, સાબરમતી, નર્મદા તથા સૌરાષ્ટ્ર કી પાંચ નદિયોં (સુખભાદર, વાધવન, ભોગાવો, લિમડી ભોગાવો, ઉતાવલી, એવં કેરી) સે પ્રાપ્ત હોગા। નર્મદા નદી કો છોડકર શેષ સમી નદિયોં કા જલ સીધે હી જલાશય મેં સંચિત હોગા। નર્મદા નદી કે જલ કો ઝીલ મેં એકત્રિત કરને કે લિએ ભરૌચ જિલે મેં ભાડ્યભૂત ગ્રામ કે નિકટ નર્મદા નદી પર એક બૈરાજ કા નિર્માણ કિયા જાએગા। ઇસ બૈરાજ સે નહર કી સહાયતા દ્વારા નર્મદા નદી કે જલ કો દિશા-પરિવર્તિત કરકે પ્રસ્તાવિત કલ્પસર ઝીલ મેં એકત્રિત કિયા જાએગા।

પરિયોજના પર કિએ ગાએ આંકલન દ્વારા પરિયોજના કી કુલ લાગત લગભગ 55,000 કરોડ રૂપએ આકલિત કી ગઈ હૈ। પરિયોજના પર બનને વાલા બાંધ ભાવનગર જિલે કે ઘોઘા ઔર ભરૂચ જિલે કે હંસોત નગરોં કો આપસ મેં જોડેગા જિસસે ઇન દોનોં કી બીચ કી દૂરી લગભગ 225 કિલોમીટર કમ હો જાયેગી। ઇસ પર 5,880 મેગાવાટ ક્ષમતા કા એક જ્વારીય વિદ્યુત ઉત્પાદન ઘર સ્થાપિત હોગા। પરિયોજના કે નિર્માણ સે 3,00,000 હેક્ટેઅર ભૂમિ સિંચિત કી જા સકેગી તથા 1.3 કરોડ લોગોં કો ઘરેલૂ ઉપયોગોં કે લિએ લગભગ 1,400 એમસીએમ જલ ઉપલબ્ધ હો સકેગા। ચિત્ર-2 મેં પ્રસ્તાવિત કલ્પસર પરિયોજના કો દર્શાયા ગયા હૈ।

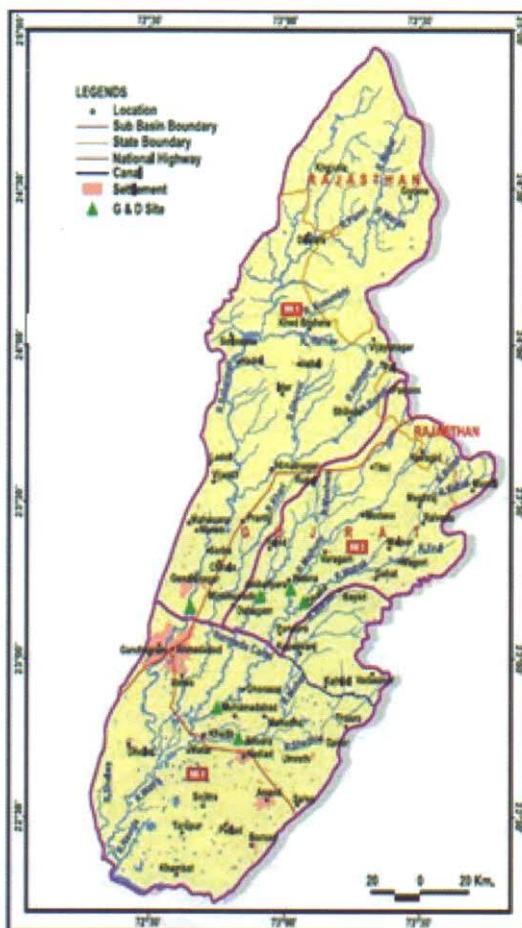
ચિત્ર -2: પ્રસ્તાવિત કલ્પસર પરિયોજના

प्रस्तावित कल्पसर परियोजना के निर्माण से 2,000 वर्ग किलोमीटर क्षेत्र में जल संचयन किया जा सकेगा जो गुजरात राज्य में उपलब्ध समस्त वृहत्, मध्यम एवं लघु जलाशयों में संचयित कुल जल से भी अधिक होगा। कल्पसर जलाशय में एकत्रित किए जा सकने वाले जल की मात्रा सरदार सरोवर बांध में एकत्रित किए जाने वाले जल की मात्रा के तीन गुना से भी अधिक होगी। इसके अतिरिक्त परियोजना के निर्माण से 1,100 वर्ग किलोमीटर अनुपयोगी लवणीय भूमि का उपयोग कृषि के लिए किया जा सकेगा।

कल्पसर परियोजना के अंतर्गत आने वाली साबरमती, माही, धाघर, नर्मदा तथा सौराष्ट्र की पाँच नदी बेसिनों (सुखभादर, वाधवन, भोगावो, लिमड़ी भोगावो, उतावली, एवं केरी) का संक्षिप्त विवरण निम्न खंडों में दर्शाया गया है।

3.1.1 साबरमती नदी बेसिन

साबरमती अर्ध-शुष्क क्षेत्र के अंतर्गत भारत के पश्चिमी भाग की प्रमुख नदियों में से एक है। यह नदी बेसिन $22^{\circ}0'$ से $25^{\circ}0'$ उत्तरी अक्षांश एवं $71^{\circ}0'$ से $73^{\circ}30'$ पूर्वी देशांतर के मध्य राजस्थान एवं गुजरात राज्यों में स्थित है। साबरमती नदी की कुल लंबाई 371 किलोमीटर है। बेसिन का कुल क्षेत्रफल 21,674 वर्ग किलोमीटर है जिसमें से 17,550 वर्ग किलोमीटर क्षेत्रफल गुजरात राज्य में आता है। साबरमती नदी बेसिन के मानचित्र को चित्र-3 में दर्शाया गया है।

चित्र-3 साबरमती नदी बेसिन

साबरमती बेसिन में औसत वार्षिक वर्षा लगभग 780 मिलीमीटर होती है। साबरमती बेसिन में उपलब्ध सतही जल की उपलब्धता में निरंतर कमी पाई जा रही है। 1949 में किए गए आंकलन के अनुसार इस बेसिन की सतही जल उपलब्धता 4,654.0 एमसीएम आकलित की गई थी जो 1996 के आंकलन के अनुसार घट कर लगभग 3,297.10 एमसीएम हो गई है। 1997 के आंकलन के अनुसार साबरमती बेसिन में वार्षिक भूजल पुनःपूरण का मान 2,570 एमसीएम आकलित किया गया। यह पाया गया है कि क्षेत्र में सिंचाई के लिए भूजल की अधिक निकासी के कारण भूजल के स्तर में निरंतर कमी हो रही है। साबरमती बेसिन में स्थित प्रमुख बांधों में हरनाव, धरोई, हथमती, गुहई, मेशवा, मजम एवं वाटरेक प्रमुख हैं।

3.1.2 માહી નદી બેસિન

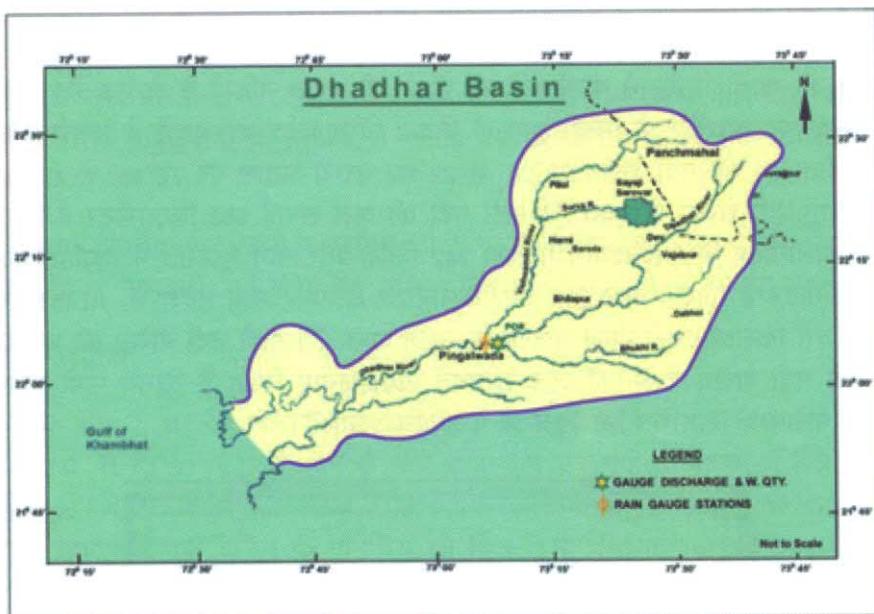
માહી નદી ખંભાત કી ખાડી મને મિલને વાલી પણિચમી પ્રવાહ કી પ્રમુખ નદિયોં મને સે એક હૈ। ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ મધ્ય પ્રદેશ કે ધાર જિલે મને સરદારપુર તહસીલ કે મિન્ડા ગ્રામ કે નિકટ વિંધ્ય પર્વત શ્રાંખલાઓં કે ઉત્તરી પ્રવણતા પર સમુદ્ર તલ સે 500 મીટર કી ઊંચાઈ સે હોતા હૈ। યહ નદી બેસિન $22^{\circ}00'$ સે $22^{\circ}15'$ ઉત્તરી અક્ષાંશ એવં $72^{\circ}15'$ સે $78^{\circ}15'$ પૂર્વી દેશાંતર કે મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન એવં ગુજરાત રાજ્યોં મને સ્થિત હૈ। માહી નદી કી કુલ લંબાઈ 583 કિલોમીટર હૈ જિસમને સે 167 કિલોમીટર ભાગ મધ્ય પ્રદેશ મને, 174 કિલોમીટર ભાગ રાજસ્થાન મને તથા 242 કિલોમીટર ભાગ ગુજરાત મને પ્રવાહિત હોતા હૈ। બેસિન કા કુલ ક્ષેત્રફળ 34,842 વર્ગ કિલોમીટર હૈ જિસમને સે 6,695 વર્ગ કિલોમીટર ક્ષેત્રફળ મધ્ય પ્રદેશ મને, 16,453 વર્ગ કિલોમીટર ક્ષેત્રફળ રાજસ્થાન મને તથા 11,694 વર્ગ કિલોમીટર ક્ષેત્રફળ ગુજરાત રાજ્ય મને આતા હૈ। માહી નદી બેસિન કી પ્રમુખ સહાયક નદિયાં સોમ, અનાસ એવં પાનમ હૈને। માહી નદી બેસિન મને અનેકોં જલ સંસાધન પરિયોજનાએં સ્થિત હૈને જિનમને માહી બજાજ સાગર, એવં કડાના બાંધ પ્રમુખ હૈને। માહી નદી બેસિન કે માનચિત્ર કો ચિત્ર-4 મને દર્શાયા ગયા હૈ।

ચિત્ર-4 માહી નદી બેસિન

3.1.3 ધાધર નદી બેસિન

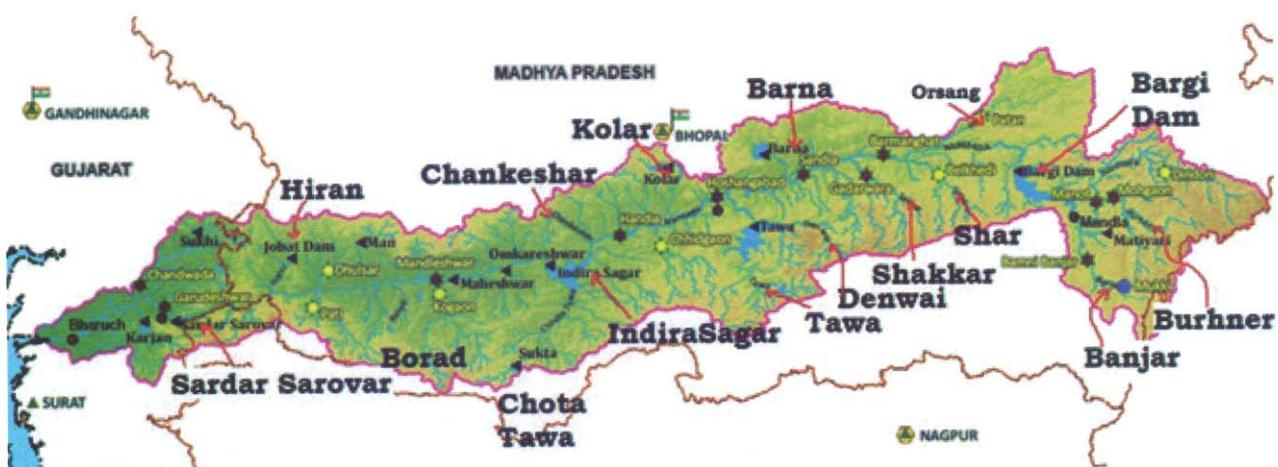
ધાધર નદી ખંભાત કી ખાડી મને મિલને વાલી ગુજરાત કી પણિચમી પ્રવાહ કી પ્રમુખ નદિયોં મને સે એક હૈ। ઇસ નદી કા ઉદ્ગમ ગુજરાત રાજ્ય કે પાવાગઢ પર્વત શ્રાંખલાઓં સે હોતા હૈ તથા યહ નદી વડોદરા એવં ભરૌચ જિલોં સે હોકર પ્રવાહિત હોતી હૈ તથા અંતત: ઇસકા સમાપન ખંભાત કી ખાડી મને હોતા હૈ। સ્ત્રોત સે ખંભાત કી ખાડી તક ધાધર નદી કી કુલ લંબાઈ 142 કિલોમીટર હૈ। ધાધર નદી બેસિન $21^{\circ}45'$ સે $22^{\circ}45'$ ઉત્તરી અક્ષાંશ એવં $72^{\circ}30'$ સે $73^{\circ}45'$ પૂર્વી દેશાંતર કે મધ્ય ગુજરાત રાજ્ય મને સ્થિત હૈ। બેસિન કા કુલ આવાહ ક્ષેત્રફળ 4,201 વર્ગ કિલોમીટર હૈ જિસકા સમ્પૂર્ણ ભાગ ગુજરાત રાજ્ય મને આતા હૈ। ધાધર નદી બેસિન મને પ્રાપ્ત હોને વાલા અધિકાંશ વર્ષા જલ જૂન સે સિતંબર માહ કે દૌરાન દક્ષિણ-પણિચમી માનસૂન સે પ્રાપ્ત હોતા હૈ। માહી નદી બેસિન કી પ્રમુખ સહાયક નદિયાં વિશ્વામિત્રી એવં દેવ હૈને। અન્ય સહાયક નદિયોં મને જમુઓ એવં સૂર્ય પ્રમુખ હૈને। ધાધર નદી બેસિન મને અનેકોં વૃહત્ત એવં મધ્યમ જલ સંસાધન પરિયોજનાએં સ્થિત હૈ જિનમને અજવા ટેંક, પ્રતાપપુરા, ધનોરા, હરિપુરા, દેવ બાંધ ઇત્યાદિ પ્રમુખ હૈને। ધાધર નદી બેસિન કે માનચિત્ર કો ચિત્ર-5 મને દર્શાયા ગયા હૈ।

चित्र-5 धाधर नदी बेसिन

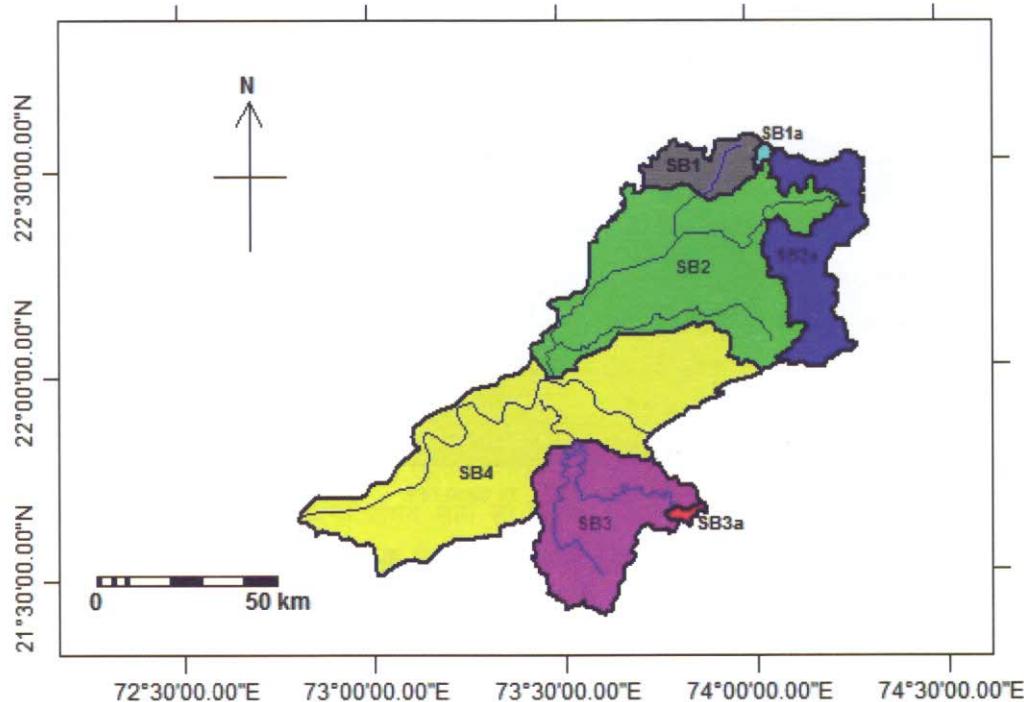
3.1.4 नर्मदा नदी बेसिन

नर्मदा नदी खंभात की खाड़ी में मिलने वाली पश्चिमी प्रवाह की प्रमुख नदियों में से एक है। इस नदी का उदगम मध्य प्रदेश राज्य के शहडोल जिले में अमरकंटक के निकट स्थित मेखला पर्वत श्रंखला से समुद्र तल से 900 मीटर की ऊंचाई से होता है। स्रोत से समुद्र में प्रवाहित होने तक नदी की कुल लंबाई 1,312 किलोमीटर है जिसमें से इस नदी का प्रथम 1,077 किलोमीटर भाग मध्य प्रदेश में, 35 किलोमीटर भाग मध्य प्रदेश एवं महाराष्ट्र की सीमा के रूप में, 39 किलोमीटर भाग गुजरात एवं महाराष्ट्र की सीमा के रूप में, तथा अंतिम 161 किलोमीटर भाग गुजरात में प्रवाहित होता है। इस प्रकार मध्य प्रदेश राज्य के शहडोल जिले में अमरकंटक के निकट स्थित मेखला पर्वत श्रंखला से उदगमित होकर महाराष्ट्र एवं गुजरात राज्य से होती हुई अंततः यह नदी खंभात की खाड़ी में समाप्त होती है। नर्मदा नदी बेसिन 21°20' से 23°45' उत्तरी अक्षांश एवं 72°32' से 81°45' पूर्वी देशांतर के मध्य स्थित है। बेसिन का कुल आवाह क्षेत्रफल 97,410 वर्ग किलोमीटर है जिसमें से 85,858 वर्ग किलोमीटर क्षेत्रफल मध्य प्रदेश में, 1,658 वर्ग किलोमीटर क्षेत्रफल महाराष्ट्र में तथा 9,894 वर्ग किलोमीटर क्षेत्रफल गुजरात राज्य में आता है। नर्मदा नदी पर स्थित प्रमुख जल संसाधन परियोजनाओं में बरगी बांध, सरदार सरोवर परियोजना, तवा बांध, इन्दिरा सागर परियोजना, करजन परियोजना, सुखी परियोजना इत्यादि प्रमुख हैं। नर्मदा नदी बेसिन के मानचित्र को चित्र-6 में दर्शाया गया है।

चित्र-6 नर्मदा नदी बेसिन

પ્રસ્તુત અધ્યયન મં નર્મદા નદી કે ખંભાત કી ખાડી મં સમાહિત હોને સે પૂર્વ ભાડ્ભૂત નામક સ્થળ પર બેરાજ બનાકર નદી કે જલ કો નહર દ્વારા કલ્પસર પરિયોજના કે અંતર્ગત નિર્મિત કી જાને વાલી ઝીલ મં પ્રવાહિત કિએ જાને કા પ્રસ્તાવ હૈ। ભાડ્ભૂત બેરાજ તક નર્મદા નદી કા આવાહ ક્ષેત્રફળ 96,660 વર્ગ કિલોમીટર હૈ। પ્રસ્તુત અધ્યયન મં ભાડ્ભૂત બેરાજ પર જલ ઉપલબ્ધતા કા આંકલન કરને કે લિએ સરદાર સરોવર બાંધ કે અધિપ્લવ માર્ગ (spillway) સે છોડે જાને વાલે જલ એવં સરદાર સરોવર પરિયોજના કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત સ્વતંત્ર આવાહ ક્ષેત્ર સે જનિત હોને વાલે અપવાહ કો ગણના મં લિયા ગયા હૈ। અધ્યયન ક્ષેત્ર મં સરદાર સરોવર પરિયોજના કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત સ્વતંત્ર આવાહ ક્ષેત્ર સે જનિત હોને વાલે અપવાહ મં કરજન એવં સુખી પરિયોજનાઓ કે અધિપ્લવ માર્ગ (pillway) સે છોડે જાને વાલા જલ એવં સરદાર સરોવર પરિયોજના કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત આવાહ ક્ષેત્ર સે પ્રાપ્ત અપવાહ સમ્મિલિત હૈ। ચિત્ર-7 મં પ્રસ્તુત અધ્યયન મં લિએ ગાએ સરદાર સરોવર પરિયોજના કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત આવાહ ક્ષેત્ર કો દર્શાયા ગયા હૈ। ચિત્ર-7 મં (SB&1) ઉપ બેસિન ગુજરાત રાજ્ય મં સુખી બાંધ કે આવાહ ક્ષેત્ર કો, (SB&1a) ઉપ બેસિન મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય મં સુખી બાંધ કે આવાહ ક્ષેત્ર કો, ઉપ બેસિન ગુજરાત રાજ્ય મં સુખી બાંધ કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત ઓરસાંગ આવાહ ક્ષેત્ર કો, ઉપ બેસિન ગુજરાત રાજ્ય મં સુખી બાંધ કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત ઓરસાંગ આવાહ ક્ષેત્ર કો, ઉપ બેસિન મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય મં સુખી બાંધ કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત ઓરસાંગ આવાહ ક્ષેત્ર કો, તથા ઉપ બેસિન ભાડ્ભૂત તક સરદાર સરોવર પરિયોજના, સુખી બાંધ, કરજન બાંધ એવં ઓરસાંગ આવાહ ક્ષેત્ર કે અનુપ્રવાહ મં સ્થિત સ્વતંત્ર આવાહ કો પ્રદર્શિત કિયા ગયા હૈ।

ચિત્ર -7: નર્મદા નદી બેસિન કે અંતર્ગત સરદાર સરોવર પરિયોજના કે અનુપ્રવાહ મં વિભિન્ન ઉપ-બેસિન

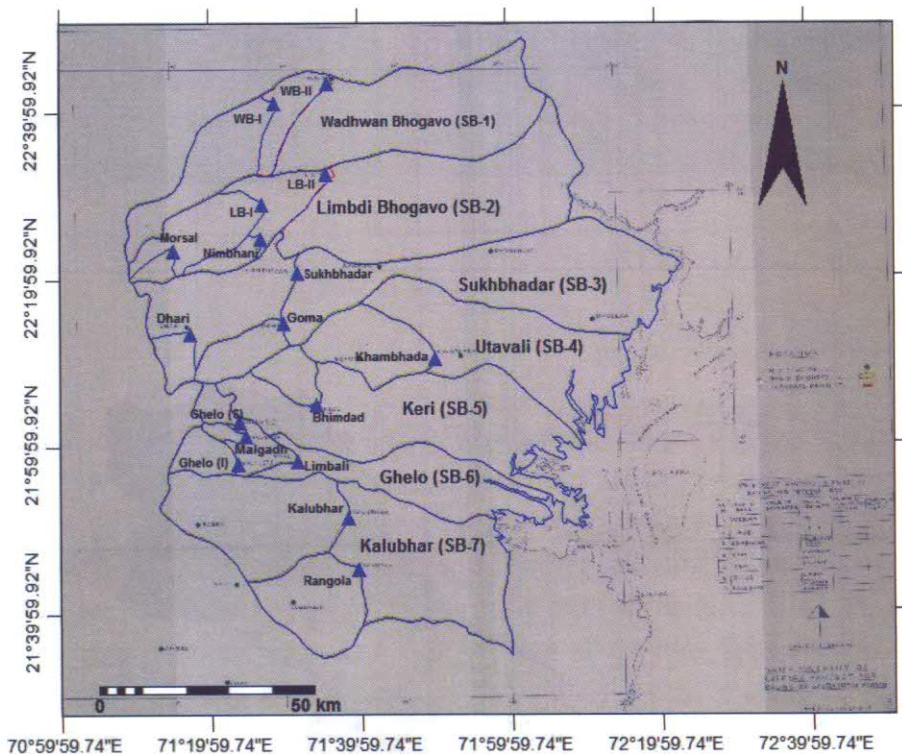
3.1.5 સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર કે લઘુ નદી બેસિન

ખંભાત કી ખાડી મં પ્રવાહિત હોને વાલે સાત લઘુ નદી બેસિન સૌરાષ્ટ્ર પ્રાયદ્વીપ કે ઉત્તરી પૂર્વી દિશા મં ભાવનગર કે ઉત્તર મં સ્થિત હૈ। ઇન નદી બેસિનો મં 700 મિલીમીટર સે ભી કમ વાર્ષિક વર્ષા કે ઉપલબ્ધતા કે કારણ ઇસ ક્ષેત્ર કો લગભગ સભી નદિયાં જલવિહીન રહતી હૈનું। સૌરાષ્ટ્ર બેસિન મં સ્થિત સાત લઘુ બેસિને નિમ્ન હૈનું।

- (i) વાધવન ભોગાવો
- (ii) લિંબડી ભોગાવો
- (iii) સુખમનદર

- (iv) उतावली
- (v) केरी
- (vi) कलुभार एवं
- (vii) घेलो

इन सातों बेसिनों को चित्र-8 में प्रदर्शित किया गया है। तथापि अध्ययन के दौरान यह पाया गया कि नए संरेखण के अनुसार उपरोक्त सात नदी बेसिनों में से कलुभार एवं घेलो नदी बेसिन का जल कल्पसर झील में प्राप्त नहीं होता है अतः उपरोक्त दोनों बेसिनों को अध्ययन में नहीं लिया गया है।

चित्र-8: सौराष्ट्र क्षेत्र के लघु नदी बेसिन

- (i) वाधवन भोगावो: वाधवन भोगावो बेसिन का कुल आवाह क्षेत्रफल 1569.5 वर्ग किलोमीटर है। इस उप बेसिन में नामक तीन जल संसाधन परियोजनाएं स्थित हैं।
- (ii) लिंबड़ी भोगावो: लिंबड़ी भोगावो बेसिन का कुल आवाह क्षेत्रफल 1942.5 वर्ग किलोमीटर है।
- (iii) सुखभनदर: सुखभनदर बेसिन का कुल आवाह क्षेत्रफल 2118.6 वर्ग किलोमीटर है। इस उप बेसिन में सुखभनदर, गोमा एवं धारी नामक तीन जल संसाधन परियोजनाएं स्थित हैं।
- (iv) उतावली: उतावली बेसिन का कुल आवाह क्षेत्रफल 384.0 वर्ग किलोमीटर है। इस उप बेसिन में स्थित प्रमुख जल संसाधन परियोजना खंभाड़ा है।
- (v) केरी: केरी बेसिन का कुल आवाह क्षेत्रफल 555.30 वर्ग किलोमीटर है। इस उप बेसिन में सारंगपुर गाला एवं भीमदाद जल संसाधन परियोजनाएं स्थित हैं।

4.0 बेसिन में खंभात की खाड़ी पर जल उपलब्धता का आंकलन

गुजरात शासन द्वारा खंभात की खाड़ी में धाधर, माही, साबरमती, नर्मदा तथा सौराष्ट्र में प्रवाहित होने वाली पाँच नदियों (सुखभादर, वाधवन, भोगावो, लिंबड़ी भोगावो, उतावली, एवं केरी) से खंभात की खाड़ी में जल उपलब्धता का आंकलन किया

ગયા। ઉપરોક્ત આંકલન કી જાંચ રાષ્ટ્રીય જલ વિજ્ઞાન સંસ્થાન રૂડ્કી દ્વારા ગુજરાત શાસન કે અનુરોધ પર કી ગઈ। ધાધર, માહી, સાબરમતી, નર્મદા તથા સૌરાષ્ટ્ર કી પાંચ નદિયોં (સુખભાદર, વાધવન, ભોગાવો, લિમડી ભોગાવો, ઉતાવલી, એવં કેરી) મેં સે પ્રત્યેક નદી કે આઉટલેટ પર પ્રાપ્ત હોને વાલે જલ કી ઉપલબ્ધતા કા આંકલન પ્રત્યેક બેસિન મેં વર્ષા એવં અન્ય શ્રોતોં સે પ્રાપ્ત હોને વાલે જલ કી માત્રા, બેસિન મેં વિભિન્ન ઉપયોગોં (ઘરેલું એવં પેય જલ ઉપયોગોં, સિંચાઇ, ઔધ્યોગિક એવં અન્ય ઉપયોગોં) કે લિએ જલ કી માંગ, જલ સંસાધન પરિયોજનાઓં દ્વારા કિએ ગાએ જલ સંચયન કી માત્રા એવં વિભિન્ન જલ વિજ્ઞાનીય સંરચનાઓં દ્વારા જલ કી માંગ કી પૂર્તિ હેતુ જલ કી માત્રા પર નિર્ભર કરતી હૈ। ઇસકે અતિરિક્ત પ્રત્યેક બેસિન કે આઉટલેટ પર જલ ઉપલબ્ધતા કા આંકલન બેસિન મેં પ્રાપ્ત હોને વાલી વર્ષા આંકડોં, બેસિન મેં વર્તમાન તથા ભવિષ્ય મેં હોને વાલે જલ સંસાધન વિકાસ એવં જલ ઉપયોગિતા આંકડોં, તથા નદિયોં મેં સતહી જલ પ્રવાહ કે દીર્ଘ કાલિક આંકડોં પર નિર્ભર કરતી હૈ।

ઉપરોક્તાનુસાર ગુજરાત શાસન દ્વારા ખંબાત કી ખાડી મેં પ્રસ્તાવિત કલ્પસર પરિયોજના કે અંતર્ગત નિર્મિત હોને વાલી 2000 વર્ગ કિલોમીટર કી પ્રસ્તાવિત સ્વચ્છ જલ કી ઝીલ મેં ધાધર, માહી, સાબરમતી, નર્મદા તથા સૌરાષ્ટ્ર કી પાંચ નદિયોં (સુખભાદર, વાધવન, ભોગાવો, લિમડી ભોગાવો, ઉતાવલી, એવં કેરી) કે આઉટલેટ સે પ્રાપ્ત હોને વાલે જલ કી ઉપલબ્ધતા કા આકલન કિયા ગયા। પ્રત્યેક બેસિન સે પ્રાપ્ત જલ પ્રવાહ કી માત્રા જ્ઞાત કરને કે લિએ કી સામાન્યત: 1901–2006 કી દીર્ଘાવધિ કે નિસ્સરણ આંકડોં કે સાંખ્યિકીય વિશ્લેષણ દ્વારા 50% 75% એવં 90% વિશ્વસનીય પ્રવાહ જ્ઞાત કિયા ગયા। અધ્યયન કે દૌરાન નિસ્સરણ કે અનુપલબ્ધ આંકડોં કી પૂર્તિ હેતુ વિભિન્ન માપન સ્થળોં પર ઉપલબ્ધ વર્ષા એવં નિસ્સરણ, આંકડોં કી ઉપલબ્ધતા કે આધાર પર વર્ષા–અપવાહ સંબંધ યા નિકટવર્તી બેસિન કી પ્રવાહ વિશિષ્ટતાઓં કા ઉપયોગ કિયા ગયા।

5.0 પરિણામ

ધાધર, માહી, સાબરમતી, નર્મદા તથા સૌરાષ્ટ્ર કી પાંચ નદિયોં (સુખભાદર, વાધવન, ભોગાવો, લિમડી ભોગાવો, ઉતાવલી, એવં કેરી) મેં સે પ્રત્યેક કે નિકાસી સ્થળ સે કલ્પસર પરિયોજના કો 50% 75% એવં 90% વિશ્વસનીય પ્રવાહ કે અંતર્ગત પ્રાપ્ત હોને વાલે જલ કી ઉપલબ્ધતા કા અલગ–અલગ આંકલન કિયા ગયા। યહું યા ધ્યાન દેને યોગ્ય હૈ કે નર્મદા નદી કે છોડકર શેષ સમસ્ત નદિયોં દ્વારા ઉનકે આઉટલેટ પર પ્રાપ્ત જલ કો કલ્પસર પરિયોજના કે અંતર્ગત નિર્મિત જલાશય મેં સીધે હી સંચિત કિયા જા સકેગા। જબકી નર્મદા નદી સે પ્રાપ્ત જલ કો ભાડ્ભૂત પર એક બેરાજ કા નિર્માણ કર વહું સે નહર દ્વારા માર્ગ પરિવર્તિત કરકે ઝીલ મેં સંચિત કિયા જા સકેગા। ભરુંચ નગર કે અનુપ્રવાહ મેં નર્મદા નદી સે ભાડ્ભૂત પરિયોજના સ્થળ પર જલ ઉપલબ્ધતા કો દો ભાગોં મેં બાંટા ગયા। (1) સરદાર સરોવર બાંધ સે છોડા ગયા પ્રાપ્ત જલ એવં (2) સરદાર સરોવર કે અનુપ્રવાહ મેં સ્વતંત્ર આવાહ ક્ષેત્ર સે પ્રાપ્ત અપવાહ।

નહર કી સ્થાનાંતરણ ક્ષમતા કી બાધ્યતા કે કારણ નર્મદા નદી સે પ્રાપ્ત સમ્પૂર્ણ જલ કો કલ્પસર પરિયોજના કે અંતર્ગત નિર્મિત ઝીલ મેં નહર દ્વારા સ્થાનાંતરિત કરના સંભવ નહીં હો સકેગા। નર્મદા નદી સે પ્રાપ્ત જલ કો કલ્પસર પરિયોજના કે અંતર્ગત નિર્મિત કી જાને વાલી સ્વચ્છ જલ કી ઝીલ મેં એકત્રિત કરને કે લિએ ભાડ્ભૂત પરિયોજના સ્થળ સે જલ કો સ્થાનાંતરિત કરને કે લિએ સરદાર સરોવર પરિયોજના સે છોડે ગએ જલ એવં શક્તિ ગૃહ સે સ્ટેજ કે વિકાસ કે બાદ પ્રાપ્ત જલ મેં સે નદી તટ પર સ્થિત ઉપયોગકર્તાઓં દ્વારા ઉનકે અધિકારોં કી પૂર્તિ કે પશ્ચાત ભાડ્ભૂત પર આકલિત શેષ જલ।

- (i) સરદાર સરોવર પરિયોજના સે છોડે ગએ 100% જલ એવં ઠમક શક્તિ ગૃહ સે સ્ટેજ કે વિકાસ કે બાદ પ્રાપ્ત જલ મેં સે નદી તટ પર સ્થિત ઉપયોગકર્તાઓં દ્વારા ઉનકે અધિકારોં કી પૂર્તિ કે પશ્ચાત ભાડ્ભૂત પર આકલિત શેષ જલ।
- (ii) સરદાર સરોવર પરિયોજના સે છોડે ગએ 33.9% જલ એવં ઠમક શક્તિ ગૃહ સે સ્ટેજ કે વિકાસ કે બાદ પ્રાપ્ત જલ મેં સે નદી તટ પર સ્થિત ઉપયોગકર્તાઓં દ્વારા ઉનકે અધિકારોં કી પૂર્તિ કે પશ્ચાત ભાડ્ભૂત પર આકલિત શેષ જલ।
- (iii) સરદાર સરોવર પરિયોજના સે છોડે ગએ 100% જલ એવં ઠમક શક્તિ ગૃહ સે સ્ટેજ કે વિકાસ કે બાદ પ્રાપ્ત જલ મેં સે નદી તટ પર સ્થિત ઉપયોગકર્તાઓં દ્વારા ઉનકે અધિકારોં કી પૂર્તિ કે પશ્ચાત ભાડ્ભૂત પર આકલિત શેષ જલ।
- (iv) સરદાર સરોવર પરિયોજના સે છોડે ગએ 33.9% જલ એવં ઠમક શક્તિ ગૃહ સે સ્ટેજ કે વિકાસ કે બાદ પ્રાપ્ત જલ મેં સે નદી તટ પર સ્થિત ઉપયોગકર્તાઓં દ્વારા ઉનકે અધિકારોં કી પૂર્તિ કે પશ્ચાત ભાડ્ભૂત પર આકલિત શેષ જલ।

ઉપરોક્ત ચારોં વિકલ્પોં મેં સે ઉપયુક્ત વિકલ્પ સુનિશ્ચિત કરને કે લિએ યા આવશ્યક હૈ કે લઘુ સમયાવધિ કે લિએ નર્મદા બેસિન કા વિસ્તૃત અધ્યયન કિયા જાએ। ઇન વિકલ્પોં કે આધાર પર કલ્પસર ઝીલ મેં સમસ્ત નદી બેસિનોં (સાબરમતી, માહી, નર્મદા, ધાધર, એવં સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્ર મેં પ્રવાહિત હોને વાલી પાંચ છોટી નદિયોં) દ્વારા 50%, 75% એવં 90% તથા માધ્ય વિશ્વસનીય પ્રવાહ

के अंतर्गत प्राप्त होने वाले का जल की उपलब्धता का अध्ययन किया गया। अध्ययन के अंतर्गत नर्मदा नदी के लिए प्रस्तावित चारों विकल्पों द्वारा कल्पसर झील में प्राप्त होने वाले जल की उपलब्धता का अलग-अलग आंकलन किया गया। नर्मदा नदी के उपरोक्त चारों विकल्पों के लिए जल उपलब्धता को साबरमती, माही, धाघर, एवं सौराष्ट्र क्षेत्र में प्रवाहित होने वाली पाँच छोटी नदियों से प्राप्त होने वाले जल की कुल उपलब्धता के साथ जोड़कर प्रत्येक विकल्प के लिए कल्पसर झील में प्राप्त होने वाले जल की कुल औसत मात्रा का आंकलन किया गया। इस प्रकार कल्पसर झील में समस्त नदी बेसिनों एवं नर्मदा नदी के चारों विकल्पों से प्राप्त होने वाले जल की कुल औसत उपलब्धता विकल्प-1 के लिए 19,000 एमसीएम से अधिक, विकल्प-2 के लिए 16,000 एमसीएम से अधिक, विकल्प-3 के लिए 14,000 एमसीएम से अधिक, एवं विकल्प-4 के लिए 11,000 एमसीएम से अधिक आकलित की गई। जो यह दर्शाता है कि परियोजना के अंतर्गत निर्मित होने वाली झील की संचयन क्षमता के परिपेक्ष में कल्पसर झील में सभी नदियों से प्राप्त होने वाला जल पर्याप्त मात्रा में उपलब्ध है।

6.0 निष्कर्ष

कल्पसर परियोजना गुजरात सरकार की महत्वाकांक्षी परियोजना है। जिसमें नर्मदा, साबरमती माही, धाघर नदियों के साथ-2 सौराष्ट्र की पाँच छोटी-2 नदियों के खंभात की खाड़ी में व्यर्थ जाने वाले जल को बांध बनाकर रोककर उस जल का उपयोग सौराष्ट्र क्षेत्र के जनमानस के विकास के लिए किया जाना प्रस्तावित है। इस परियोजना के पूर्ण होने पर सौराष्ट्र क्षेत्र में हरित क्रान्ति आ सकेगी तथा वहाँ के जन मानस की घरेलू पेय जल, सिंचाई की मांगों को पूर्ण किया जा सकेगा। साथ ही साथ क्षेत्र में जल शक्ति के निर्माण से क्षेत्र का औद्योगिक विकास संभव हो सकेगा। परियोजना पर बनने वाला बांध भावनगर जिले के घोघा और भरुच जिले के हंसोत नगरों को आपस में जोड़ने का कार्य करेगा जिससे इन शहरों के बीच की दूरी बहुत कम हो जाएगी। इसके अतिरिक्त परियोजना के निर्माण से सौराष्ट्र क्षेत्र की 1,100 वर्ग किलोमीटर अनुपयोगी लवणीय भूमि का उपयोग भी कृषि के लिए किया जा सकेगा।

संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि कल्पसर परियोजना के निर्माण से नर्मदा, साबरमती, माही, धाघर नदियों के साथ-2 सौराष्ट्र की पाँच छोटी-2 नदियों के व्यर्थ जल का उपयुक्त प्रबंधन कर उस अनुपयोगी जल का ईष्टतम उपयोग किया जा सकेगा। जिससे सौराष्ट्र क्षेत्र में हरित क्रान्ति आ सकेगी।

7.0 संदर्भ

NIH(2014), “Final Project Report of Vetting of Water Availability Studies for Gulf of Khambhat Development Project, February 2014.